

ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАР ТАРКИБИДАГИ СОН КОМПОНЕНТИНИНГ ЎРГАНИЛИШИ МАСАЛАЛАРИ

¹Бекназарова Ирода Ёрмаматовна

Самарқанд давлат чет тиллар институти ўқитувчиси,

²Самандарова Сарвиноз Улуғбековна

Самарқанд давлат чет тиллар институти магистранти.

<https://www.doi.org/10.5281/zenodo.7796906>

ARTICLE INFO

Received: 26th March 2023

Accepted: 01st April 2023

Online: 02nd April 2023

KEY WORDS

Сон категорияси, тартиб
компоненти, фразеологик
бирлик семантик
компоненти, рамзий маъно.

ABSTRACT

Ушбу мақолада бир ёки бир-бирига боғлиқ бўлмаган тилларнинг материаллари асосида сон компоненти бўлган фразеологик бирликларни қиёсий жиҳатдан тахлилини олиб борган тадқиқотларнинг асосий хулосалари қисқача муҳокама қилинади. Фразеологик абстракция ва фразеологик бирликнинг коннотатив маъноси масалалари кўриб чиқилади. Инглиз ва ўзбек тилларига асосланган тадқиқотлардан мисоллар иллюстратив материал сифатида келтирилган. Бир қатор тадқиқотларда мавжуд бўлган турғун бирликларнинг бир қисми сифатида сон рамзий маъносининг жиҳатлари тахлили олиб борилган. Мақола сўнгида турли тилларда фразеологиянинг бир қисми сифатида сон ўзининг тўғридан-тўғри вазифасидан ташқарига чиқиб, қўшимча семантик мазмунга эга бўлиши батафсил тушунтириб ўтилди ҳамда умумлаштирувчи хулоса чиқарилди. Фразеологик бирликнинг бир қисми сифатида у ёки бу сондан фойдаланиш тасодифий хол бўлмасдан аксар ҳолларда соннинг рамзий маъносига таянади.

Тилшуносликда фразеологик бирликнинг (ФБ) бир қисми сифатида соннинг маъносини ўрганиш бўйича махсус тадқиқотлар йиғирманчи асрнинг эллигинчи йиллардан бошлаб олиб борилмоқда. Мисол учун, рус тилшунослигида А.Супрун, А.Рожанский, инглиз тили материаллари бўйича С. Олховская, Н.Лискова, ўзбек тилшунослигида Л.Ройзензон, А.Бушуй, Б.Йўлдошев, А.Шакиров ва бошқа қатор тиллар мисолида ҳам кўплаб илмий тадқиқотлар олиб борилган, шу жумладан рус, ҳинд, инглиз, болгар, татар, испан, мўғул, япон, хитой ва б. Ушбу тадқиқотларнинг аксарияти қатор тилларнинг фразеологик тизимини қиёсий тахлиллар асосида ўрганиб, сон компонентли фразеологик бирликларнинг рамзий маъносини батафсил таҳлил қилишни ўз ичига олган. Тадқиқотчиларнинг фикрига кўра фразеологик бирлик таркибида қўлланилган сон категорияси ўзининг хисоблаш хусусиятлоаридан чиқади ва фразеологик бирликнинг бир қисми сифатида қўшимча семантик мазунларни олади

категорияси. Тадқиқотчилар, биринчи навбатда, “кўп” ва “кам” каби сон компонентли ФБнинг мунтазам қийматларини аниқладилар.

Соф миқдорий қийматлардан ташқари: фазовий, вақт ўлчови, ақлий қобилиятларнинг қиймати, ҳаракат ёки ҳолат кучининг интенсивлиги қиймати, паст даражадаги сифатнинг тахминий қиймати, шахс ёки объектнинг хусусиятлари [11, б. 2]. Келтирилган тадқиқот кўп тизимли тиллар материаллари бўйича ўтказилган. Турғун ибораларнинг бир қисми сифатида сон категориясининг ишлатилиши унинг ҳисоблаш хусусиятларидан ажратиб олиб, ўзига хос семантик мазмунни касб этишига гувоҳ бўлиш мумкин.

Муайян тиллар мисолида асосида олиб борилган тадқиқотларни таҳлил қиладиган бўлсак А.Шакиров томонидан тадқиқ қилинган фразеологик абстракция ва унинг турлари сон компонентлари бўлган фразеологик бирликлари асосида ўрганилди.

Муаллифнинг таъкидлашича, сон категорияси узуал ва окказионал вариативлилик диапозонига эга. Бундай вариативлиликни матндаги фразеологик абстракция даражаси нуқтаи назаридан кўриб чиқиш мумкин, унинг алмашилиши фразеологик бирликларнинг матн ҳосил қилувчи имкониятларини очиб беради. Тадқиқотнинг асосий мақсади фразеологик абстракция турларини замонавий фразеологик бирликларининг сон компонентларининг турли даражадаги автономияси билан боғлиқ ҳолда ўрганишдир.

Ўтган асрнинг етмишинчи йилларидаёқ сон компонентини барқарор бирикмаларнинг бир қисми сифатида ўрганишга қаратилган эди. Қатор ФБларда сон компонентининг қўлланилиши уларнинг “сеҳрли рақам” эканликларига боғлиқ, масалан уч, етти ва б.лар. “Сеҳрли рақамлар ибтидоий фикрлаш, турли диний қолдиқлар ва хурофотларнинг хусусиятларини акс эттиради. Қадим замонларда одамлар объектлар ёки ҳодисаларнинг миқдорий атрибути сифатида сон ҳам сеҳрли кучга эга деб ишонишган” [7, б. 124]. Масалан, дунёнинг етти кун ичида яратилиши ҳақидаги афсона кенг тарқалган. Бир қатор рақамлар вақт категорияси билан боғлиқ. С.В. Олховскаянинг кузатувларига кўра, “ФБ шакллантиришда энг самарали сонлар бу биринчи ўнта бош рақамлардир” [8, б. 75].

Фразеологиясининг бир қисми сифатида сон компонентларини ўрганиш, хусусан, тадқиқотчи Е.А.Григориева томонидан олиб борилган [3], сон компонентли фразеологик бирликлар - аниқ рақамни билдирмаслигини таъкидлайди. “Сон категорияси фразеологик бирликнинг таркибий қисмига айланиб, семантик ядросини йўқотади: маълум бир миқдорни англатувчи сон “аниқ миқдор” ядро семасини йўқотади, тартиб сон – “ҳисоб кетма-кетлигида қатъий белгиланган жой”ини йўқотади [3, б. 5]. Шундай қилиб, фразеологик бирликларда миқдор ҳаракат ёки хусусиятнинг юзага келиш даражаси маъносида ва ноаниқ миқдор ёки унинг тўлиқ йўқлиги маъносида намоён бўлади. Фразеология учун энг характерли миқдорий қиймат сифатида муаллиф компонентли фразеологик бирликларнинг 80 фоизининг семантик тузилишига киритилган даража (юқори даража, паст даража, ёзишмалар даражаси, бошланғич, нол ва ўртача) рақам ва унинг омонимлари қийматини белгилайди [3, б.5]. Энг аниқ миқдорий сонлар жами 23 та компонент билан ифодаланади [3, б. 7].

В.В.Шевченко томонидан ҳам замонавий инглиз тили ФБлардаги сон компонентларини “рамзий” маъноси ўрганилди [12, 13]. Соннинг ўзига хос рамзий маъноси дунё ҳақидаги қадимий ғояларга бориб тақалади ва турли халқларнинг мифологик эпосларида ва диний анъаналарида акс этган энг қадимги когнитив жараёнларни тадқиқ қилиш учун имкониятлар очади. Муаллиф қуйидаги хулосага келади: “Кўпинча сонли компонентларда тўлиқ давр ёки циклнинг рамзийлиги (етти, тўққиз, ўн, юз ва бошқалар.) акс этади. “Бахт, омад” (уч, етти, олти) ва “ақл, донолик” (етти, юз) нинг рамзий маънолари жуда кенг тарқалган” [12, б. 14]. Муаллиф, шунингдек, сонли компонентдан фойдаланишни символизм нуқтаи назаридан тушунтириш мумкин бўлган ФБ фақат кичик гуруҳни ташкил этишини таъкидлайди. Бундан ташқари, сонларнинг рамзий маъносини турлича талқин қилиш ҳам мумкин [12, б. 13].

Надя Петрова Чернева тилнинг идиоматикаси асосида болгар тилида сонлар семантикасини тадқиқ қилди [10]. ФБ таркибидаги сон компонентини ўрганувчи бошқа тадқиқотчилари сингари, у ҳам рақамли квантификаторлар кўпинча ҳисоблашни умуман ифода этмаслигини, балки ҳар хил турдаги қийматларни кучайтирувчи сифатида ҳаракат қилишини таъкидлайди [10, б. 14]. Энг самарали сонлар бу биринчи ўнталикнинг рақамлари. Идиомаларнинг бир қисми сифатида сонларнинг лингвомаданий жиҳатларини таҳлил қилиб, муаллиф ҳозирги глобал тижоратлаштириш фонида сонларнинг рамзийлиги рангини ўзгартиришини ва амалий қийматга эга бўлишини таъкидлайди. [10, б. 16].

Татар ва инглиз тиллари материалида сон компонентли ФБларни ўрганишга бағишланган диссертация ишида муаллиф Л. Р. Гизатуллина [2] рақамлар жуда кичик ёки жуда катта сонларнинг қийматларини олади ва баъзи ҳолларда умуман рақамли қийматга эга эмас деган хулосага келади. ФБ шаклланишида энг самарали биринчи ўнлик рақамлари, айниқса “бир”, “икки” рақамлари [2, б. 17].

Мўғул тили идиомаларининг бир қисми сифатида соннинг семантикаси ҳам ўрганилди. Муаллиф томонидан қуйидаги хулосалар берилган: “Мўғул тилининг энг афзал кўрилган сонлари бу 3, 9, 13. 7 рақами мўғул онгида салбий маънога эга, чунки мўғул мифологиясида у ер ости ҳаёти билан боғлиқ” [1, б. 17]. Ҳар бир тил маданиятида мустақил индивидуал сонли имтиёзлар мавжуд бўлиб: мўғул тили учун бу 2, 3, 5, 7, 9, 10. Мўғул фразеологиясида “беш” сони унинг ишлатилиш хусусиятига кўра “уч” сони билан боғлиқ. Бу бизга мўғул фразеологиясида бу рақамнинг муқаддас маънолари ҳақида гапиришга имкон беради. Тўққиз сони концепти “учта учлик” деб талқин қилинади ва бу концепт мўғул маданиятида мифологик маънолар билан тўйинган. Мўғул идиоматикасида у умуман миқдорнинг рамзи сифатида ишлатилади, чексиз катта миқдорнинг маъноси ва шаманлик анъаналари билан боғлиқ [1, б. 18].

Идиомаларнинг бир қисми сифатида рақамларни ўрганиш Япон тили материалида ҳам ўрганилган. Муаллиф идиомалардаги рақамлар тўғридан-тўғри маъносидан четга чиқади ва қўшимча коннотатив маънолар иероглифлар билан, сўзнинг визуал тасвири билан боғлиқ деган хулосага келади [6]. Масалан, барқарор иборалар таркибидаги “бир” рақами “универсаллик”, “бир хил”, “қўшма ҳаракат”ни ифодалаши мумкин. Муаллифнинг таъкидлашича, “бир”, “икки”, “уч” рақамлари кўплаб турғун ибораларни

шаклантиришда иштирок этса ва “тўрт”дан “ўн” гача бўлган рақамлар бу каби ибораларни ҳосил қилишда фаол иштирок этмайди [6, б. 23].

Шунга ўхшаш тадқиқотлар Хитой тилининг идиоматикаси материаллари бўйича ҳам ўтказилган. Хитой тилида энг кенг тарқалган идиомаларда бирдан ўнгача, юз, минг, ўн минггача рақамларни ифодаловчи компонент мавжуд. 1, 3, 10, 100, 10 000 сонларни ўз ичига олган идиомалар сони кўпликни ташкил қилади. Хитой тилидаги “олти” сонининг семантикасига бағишланди алоҳида тадқиқотлар бағишланган [4]. Тадқиқотчи томонидан 3 семантик гуруҳ аниқлади: 1) “олти” объектларнинг кўп сонли эканлиги маъносида: олти рақами бу вазиятда миқдорий маъносини йўқотади; 2) объектларининг айнан олтига эканлиги; 3) элементларнинг тугалланган цикли. Замонавий Хитойда олти сонининг яна бир оммавий ишлатиладиган қиймати бор, бу - олти омад рақамидир. Олти сўзининг фонетикаси омад сўзининг фонетикасига ўхшашлиги билан боғлиқ [4].

Ушбу мавзу бўйича тадқиқотлардан биз М. А. Пшибиеванинг диссертацион тадқиқотини қайд этамиз мумкин [9]. Тадқиқот материаллари рус, Кабардин-Черкес, инглиз ва француз ФБ ва нумерологик компонентли паремиялар хизмат қилади. Тадқиқотчининг таъкидлашича, рақам маъносини англатувчи сўзларнинг бевосита маъноси турғун ибора даражасида янада семантик жиҳатдан ривожланади. Объектлар ёки ҳодисалар сонини, шунингдек уларни ҳисоблаш тартибини билдирувчи рақамлар кўплаб хусусият ва фазилатларни билдириш учун иккиламчи коннотатив маъноларга эга. Муаллиф “бир”, “икки”, “уч”, “етти”, “тўққиз”, “ўн”, “қирқ” каби сонлар турли лингвوماданиятларда рамзий маънода энг кўп қўлланадиганлар қаторига киради деган хулосага келади [9, б. 20].

Ўзбек фразеологиясида ҳам сон компонентли фразеологик бирликларни адққиқига бағишланган илмий тадқиқотлар мавжуд бўлиб, хусусан Г. Исакова ўз номзодлик диссертациясида қуйидаги фикрларни билдиради: “сонлар “миқдор англатувчи ҳисобланади. Лекин миқдор семаси сонли ибораларнинг баъзиларидагина кузатилади. Масалан, бирини икки қилмоқ, нонини бутун қилмой, нонини яримта қилмоқ каби иборалар семантикасида “миқдор” семаси мавжуд” [5, б.74].

“Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки, ФБ таркибидаги рақам ёки номинатив компонентнинг семантикасини ўрганиш миқдор функциясидан чиқиб кетишни ва кўшимча семантик маъноларнинг пайдо бўлишини белгилайди. Кўплаб тиллардаги сон компонентли ФБларнинг тахлиллари шуни кўрсатмоқдаки фақатгина биринчи ўнталикка кирувчи сон компонентлар актив равишда ФБ яратилишида иштирок этади. Миллатнинг миллий ва маданий хусусиятларини акс эттирувчи турғун иборалар таркибидаги соннинг рамзий маъносини таъкидлайдиган тадқиқотлар истиқболли ҳисобланади. Тарихий ва маданий маълумотлар, шунингдек, лисоний бирликларнинг рамзий маъносининг асосини ташкил этувчи этимологик маълумотлар баъзи ҳолларда фразеологик бирликнинг бир қисми сифатида сон компонентдан фойдаланишни тушунтиришга имкон беради.

References:

1. Баясгалан Ш. Семантика числительных во фразеологии монгольского, русского и английского языков: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Спб., 2006. 22 с.
2. Гизатуллина Л. Р. Нумерологические фразеологические единицы в английском и татарском языках: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Уфа, 2004. 28 с.
3. Григорьева Е. А. Структурные, семантические и синтаксические свойства фразеологизмов с компонентом-числительным и его омонимами: автореф. дис. ... канд. филол. наук. Орел, 1991. 18 с.
4. Долгих О. М. Семантика числительного «шесть» в китайской лингвокультуре (на материале идиоматических выражений) // Судьбы национальных культур в условиях глобализации: сборник материалов III Междунар. Научной конф. Челябинск: Энциклопедия, 2015. С.366–369.
5. Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеографиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти. Самарқанд, 2013. – 116 б.
6. Кутафьева Н. В. Числительные в устойчивых выражениях японского языка // Вестник СПбГУ. Сер. 13. 2013. Вып. 1. С.18–27.
7. Ольховская С. В. Некоторые наблюдения над особенностями имени числительного в составе фразеологических единиц // Фразеологическая система языка. Челябинск: Челябинск. гос. пед. ин-т, 1976. С. 123–127.
8. Ольховская С. В. О фразеологических единицах с компонентом-числительным // Лексико-грамматическая сочетаемость в германских языках. Челябинск: Челябинск. гос. пед. ин-т, 1977. Вып.2. С. 74–79.
9. Пшибиева М. А. Прагматико-дискурсивные аспекты нумерологических фразеологических единиц (на материале русского, кабардино-черкесского, английского и французского языков): *автореферат дис. ... канд. филол. наук. Махачкала, 2017. 27 с.*
10. Чернева Н. П. Семантика и символика числа в национальной картине мира (на материале русской и болгарской идиоматики): автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 2003. 23 с.
11. Шакиров А. С. Семантико-типологический анализ нумеративных фразеологических единиц в разносистемных языках : автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 1986. 17 с.
12. Шевченко В. В. Символика и значения числовых компонентов в английских фразеологических единицах: автореф. дис. ... канд. филол. наук. М., 2001. 16 с.
13. Turdieva N.Yo., & Davirov N.Sh. (2023). The Interpretation Of The Writer's Idiotic Style In Cognitive Aspects. Texas Journal of Philology, Culture and History, 14, 38–42. Retrieved from
14. <https://zienjournals.com/index.php/tjpc/article/view/3315>